

ЧАСТИНА I. СТАТТІ

Кудряченко Андрій

ІСТОРІЯ НІМЦІВ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

У статті проаналізовано історію етнічних німців на теренах сучасної України. Автор розкриває зв'язки та взаємовпливи народів з часів раннього Середньовіччя, коли започатковується потужне проникнення німецьких переселенців до тогочасної Київської Русі, тобто на сучасні українські землі. Простежуються відносини київських князів з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією, коли Київ запрошував священників, німецьких майстрів і торговців. Починаючи з XI століття взаємовпливи посилюються завдяки появі невеликих німецьких торговельних колоній, а у XIV–XV століттях – через запровадження магдебурзького права у великих містах.

З'ясовуються спонуки переселення й масштабного освоєння південних земель – Приазов'я, Причорномор'я та Криму, яке починається з другої половини – кінця XVIII ст. У статті наголошується на позитивному впливі переселенців німецького походження на розвиток нашого краю, аналізуються заходи реальної підтримки уряду царської Росії освоєння степових просторів, які разом із українськими землями відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців, їх діяльності є частиною історії українського народу.

Окремо проаналізована динаміка розвитку німецьких колоній у різних губерніях Півдня Росії, соціальні аспекти життя поселень, тяжкі наслідки для колоністів, пов'язані з Першою світовою війною, революційними подіями у Російській імперії та наступними соціальними турбуленціями. Автор звертає увагу на здобутки і втрати в національному розвитку, в облаштуванні, адміністративному поділі німецьких та інших поселенців, що були наслідками трансформаційних перетворень на цих просторах.

Ключові слова: німці-колоністи, Причорномор'є, Крим, Південь України, політика коренізації, національні райони, національні школи, депортація, історична справедливість.

История немцев Украины: достижения и потери

В статье проанализирована история этнических немцев на территории современной Украины. Автор раскрывает связи и взаимовлияния народов со времен раннего Средневековья, когда начинается широкое проникновение немецких переселенцев в Киевскую Русь, то есть на современные украинские земли. Прослеживаются отношения киевских князей с главными европейскими государствами средневекового мира – Священной Римской империей (Германией) и Византией, когда Киев приглашал священников, германских мастеров и торговцев. Начиная с XI века взаимовлияние усиливается благодаря появлению небольших германских торговых колоний, а в XIV–XV веках – вследствие введения магдебургского права в крупных городах.

Выясняются побудительные мотивы переселения и масштабного освоения южных земель – Приазовья, Причерноморья и Крыма, которые начинаются со второй половины – конца XVIII в. В статье отмечается положительное влияние переселенцев немецкого происхождения на развитие нашего края, анализируются меры реальной поддержки правительства царской России освоения степных территорий, которые вместе с украинскими землями отошли к Российской империи. С тех пор история переселенцев, их деятельности является частью истории украинского народа.

Отдельно проанализирована динамика развития немецких колоний в разных губерниях Юга России, социальные аспекты жизни поселений, тяжелые последствия для колонистов, связанные с Первой мировой войной, революционными событиями в Российской империи и последующими социальными турбуленциями. Автор обращает внимание на достижения и потери в национальном развитии, в обустройстве, административном делении немецких и других поселенцев, являвшихся следствием трансформационных преобразований на этих землях.

Ключевые слова: *немцы-колонисты, Причерноморье, Крым, Юг Украины, политика коренизации, национальные районы, национальные школы, депортация, историческая справедливость.*

History of the Germans in Ukraine: Achievements and Losses

The article analyzes the ethnic Germans' history on the territory that today belongs to Ukraine. The author reveals the connections and mutual influences between peoples here since the early Middle Ages when the widespread penetration

of German settlers into Kyivan Rus started. The article notes the positive impact of German-born immigrants on the growth of our region, analyzes the real supportive measures of the tsarist Russia's government for the steppe territories development, which were incorporated into the Russian Empire together with the other Ukrainian lands. The author draws attention to the Germans and other settlers' achievements and losses in national development, in the resettlement and administrative division that were the result of these lands' transformational changes.

Key words: *German colonists, Black Sea region, Crimea, South of Ukraine, indigenization policy, national districts, national schools, deportation, historical justice.*

Тема, яку я виніс на Міжнародну наукову конференцію, у загальних рисах відома широкому науковому загалу та освіченій громадськості. Проте, з огляду на порядок денний нашого зібрання, вкрай важливо дати узагальнюючий та виважений погляд на багатотомову взаємодію етнічних німців краю з нашим народом, показати чималі здобутки в цій справі у багатьох царинах буття. З іншого боку, наголошую на розумінні принципового положення, що історія етнічних німців (як і всіх інших національних груп) і кожен її складник – досягнення і втрати, – це складова історії нашого рідного краю, це наша вітчизняна історія. Відтак важливим для нас імперативом постає ствердження того, що хто не вчить свою історію, не знає її доленосних складових, той може втратити стратегічну перспективу і наразитися на непереборні екзистенціальні труднощі.

Відомо, що німецький етнос в Україні, відносини українського й німецького народів беруть початок з глибини століть. Протягом досить тривалого часу було дійсно чимало прикладів успішної взаємодії та співробітництва, вельми прогресивного взаємовпливу. Однак були й періоди непорозумінь, важких випробувань, великотрудних воєн і відчуження. Німецький етнос, а саме германські племена ще практично від початку нашої ери присутні на нинішній українській території. Німецькі поселення, чимало вихідців із німецьких земель ще з сивої давнини впливали й впливають дотепер на розвиток соціально-економічного, культурного життя українського народу. З іншого боку, вихідці з нашого краю тривалий час успішно працювали і творили на німецькій землі, працюють у сучасній Німеччині.

Зазначу, що сучасна територія України, щедра на природні багатства й поклади, не випадково ставала перехрестям різних міграційних пото-

ків упродовж тривалого часу. Вивчення міграції численних відомих і невідомих етносів, розселення їх на великих просторах біля Чорного та Азовського морів актуальне й сьогодні. Ці проблеми, як і питання суспільно-економічного устрою життя тодішніх поселенців, були предметом досліджень багатьох вітчизняних та закордонних фахівців.

Історикам відомі кілька значних періодів міграції німецького етносу на сучасну українську територію. На ній залишили сліди свого перебування чимало германських племен. Велика частина нашої території і значні терени суміжних країн тривалий час належали до готської держави, яка вела нерівну боротьбу з могутнім поліетнічним кочовим об'єднанням гунів. То були практично перші освоєння Приазов'я та Причорномор'я, пов'язані з германськими племенами готів, які зробили свій внесок у господарське освоєння цих територій та культуру тогочасного населення. Однак у наступні століття пил історії покрив ці добрі сліди, й у степах ще довго гуляли вітри.

Інший період поселень та напрямок руху етнічних німців на сучасні українські землі бере початок у ранньому Середньовіччі. Ці відомості датуються кінцем X століття. Тоді Київська княгиня Ольга в 957 р. на чолі великого посольства (близько 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Оттоном I Великим. У 959 р. княгиня вислала до імператора посольство й просила направити єпископа та священників. Чомусь ця справа затяглася, тому що тільки в 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи колишній чернець Адальберт із Тріра. Крім питання про направлення християнської місії, княгиня турбувалася про встановлення відносин «миру й дружби» з германською державою [1].

Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних шлюбних союзів. Так, лише в XI столітті було укладено три династичні шлюби князів Київської Русі з німецькими династіями. Зокрема найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав, узяв у дружини німкеню Гертруду – сестру трірського єпископа Бурхарда, а дочка київського князя Всеволода Ярославовича Євпраксія стала дружиною німецького імператора Генріха IV. Галицько-волинський князь Данило Романович видав дочку Софію за Генріха V Шварцбурзького тощо [2].

Починаючи від XI століття з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. Археологічні розкопки свідчать, що на знайдених мечях цього періоду є написи, які вказували спочатку ім'я майстра-виготовлювача, а по-

тім – назву відповідної майстерні. Так, на всіх знайдених мечях є тавро «Ulfberht» й «Ingelred». Відомо, що мечі з написом «Ulfberht», найімовірніше, виготовлялися в районі нижнього Рейну, а майстерні «Ingelred» знаходилися в Пассау на Дунаї [3].

Київська Русь розвивала торговельні відносини з Німеччиною, у Регенсбурзі на верхньому Дунаї була сформована окрема компанія купців-«рузаріїв», що забезпечувала торгівлю з Руссю. У той період у Київській Русі широкого розвитку набуває і ремісництво, що сприяло появі багатьох середньовічних міст. За даними багатьох джерел, у XI столітті їх налічувалося понад 100 [4].

Після монголо-татарської навали за запрошенням галицько-волинських князів на підвладні їм землі прибувають німецькі майстри для відновлення міст, ремісничих та торговельних центрів. У XII–XV століттях поселення як селян, так і ремісників та торговців – вихідців з німецьких земель, з'являються на території нинішніх Закарпатської, Львівської, Волинської областей України. Приміром, на Закарпатті перші переселенці за своїм походженням були з Нижньої Саксонії та Фландрії. Вони оселялися на території нинішніх Берегівського, Тячівського й інших районів. Навіть сучасні назви багатьох населених пунктів підтверджують їхнє німецьке походження. Одночасно німецькі люди, як власне й поселенці з інших країн, приносять свої звичаї, свою майстерність і систему управління. У літописах зазначається, що, наприклад, в 1288 р. у Володимирі-Волинському, нині районному центрі, був квартал німецьких та італійських поселенців.

Відчутно посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі за литовсько-польської доби. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV–XV століттях магдебурзьке право отримують такі торговельні міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк й інші. Німецькі поселення з'являються у Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Коломиї тощо. Усе це згодом впливає на архітектуру, господарський розвиток, самоврядування багатьох міст країни.

У козацький період знову пошвавилися етнічні взаємозв'язки з іншими європейськими народами, зокрема й із німецьким народом. У XV–XVI століттях південноукраїнські землі стали центром формування козацтва. Показово, що в першому відомому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаються вихідці з німецьких земель. У реєстрі 1649 р. після Зборівського договору є німецькі прізвища: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та інші. За гетьмана Богдана Хмель-

ницького німці служили в його війську, козаки захищали Відень й інші європейські міста від турецької навали. Важливо, що національно-визвольна війна Б. Хмельницького й Тридцятилітня війна, що завершилася підписанням Вестфальського миру, були досить істотними факторами європейської історії.

Як відомо, козацький період був не настільки тривалим, оскільки в силу багатьох причин Москва по-своєму витлумачувала домовленості. Для Росії важливіше було, як виявилось пізніше, односторонньо скористатися союзними відносинами й домовленостями. Царська Росія, установивши нові південні кордони з Туреччиною в 1740 р., посилила проведення імперської політики. Царський уряд досить швидко поклав кінець козацькому періоду й відчутно змінив підходи до міграційних процесів.

Найбільш потужний прихід переселенців починається від другої половини – кінця XVIII століття. Відтоді почалася колонізація, тобто масштабне освоєння південних земель – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму. Окрема позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями німецького походження (як і з представниками інших етносів). Невипадково цей період відомий як роки колонізації й господарського освоєння всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії почалося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців є частиною історії нашого народу.

Вкрай важливими у цьому зв'язку були підписані документи царицею Катериною II у 1762 – 1763 рр., в яких вихідці із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переселятися у відповідні місцевості імперії, в тому числі на терени сучасної України. Знаковим у цьому зв'язку був не перший, а другий «Манифест 22-го июля 1763 г. о дозволенни всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованным им правах» [5]. Цей документ передбачав широкі пільги для переселенців та мав значні наслідки. Запрошені російськими місцями і зацікавлені можливістю отримання різних пільг (земельного наділу на вигідних умовах, грошової допомоги, забезпечення свободи віросповідання, самоврядування тощо) зубожілі селяни (переважно німецькі) та ремісники селилися на відведених територіях. І незабаром вони створили на південних землях значну кількість поселень.

Іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, болгары, греки, почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і навіть захищати їх від кочівників. Серед переселенців була значна кількість релігійних сектантів, старовірців, бо у середині XVIII століття у Німеччині ще продовжувалися широкі гоніння на різноманітні й численні релігійні секти. То були протестантські об'єднання, серед них, наприклад, меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла у Нідерландах у 30 – 40-і роки XVI століття і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували найти в Росії притулок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення. Інші – брати євангелісти, брати вальденси, що наслідували аугсбурзький напрям, ультраконсервативні елементи із Вюртемберга. Вони були відомі під назвою сепаратистів, які, своєю чергою, сподівалися врятуватися від переслідувань католицької та лютеранської церкви у Німеччині й Австрії. Їхнє переселення було детерміноване, також в не останню чергу, тяжким економічним становищем у численних німецьких державах внаслідок феодальних війн на рубежі XVIII – XIX століть, а також неврожаєм та голодом [6].

Переселення та закріплення на Півдні України цих переселенців слугувало для царської Росії вирішенню нею своїх стратегічних задач. Адже, окрім освоєння земельних просторів, по-перше, вирішувалася проблема захисту кордонів від набігів войовничих сусідів. По-друге, російський уряд прагнув ослабити, а згодом і повністю ліквідувати існування Запорізької Січі. Саме остання була осередком боротьби за вольності та національну незалежність України. Таке становище не вписувалося у загальне тло кріпосницької Росії. Тому після знищення Січі у 1775 р. близько половини всіх запорозьких земель були розподілені між російськими вельможами, а решта передана у володіння німецьким і сербським колоністам. Не останньою при цьому була і третя задача, яку вирішував уряд Росії – це ослабити відповідну консолідацію всього місцевого населення.

Аналізуючи здобутки діяльності переселенців підкреслю наступне. Серед усіх прибулих поселенців, які засновували відповідні колонії, найбільших результатів домагалися колоністи німецького походження. Водночас темпи переселення не могли задовольнити уряд. Тож влада пішла на свідомі кроки щодо розширення пільг. Згідно із шанованою грамотою Павла I від 1800 р. переселенцям із Німеччини передбачалося «виділення кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі... в безспірне вічно спадкове володіння». У відповідності з німецьким правом право-

наступником наділу ставав молодший син сім'ї колоністів. Переселенці звільнялися від податків та різних повинностей на 10 років, звільнялися від військової повинності, отримували право добровільного вступу на державну службу і таке інше.

У 1806 р. узаконювався допуск до переселення як колоністів лише землеробів і осіб, які мали хист до тваринництва та шовкового виробництва. Відтак з 1810 р. переселення німецьких селян у північночорноморські землі стало масовим. З часом більш швидкими темпами відбувалося також заселення колоністами Таврійської губернії.

Варто відзначити, що через 100 років після виходу Маніфесту Катерини II у царській Росії нараховувалися понад 500 іноземних колоній, які були заселені переважно німцями. Звичайно, що німці-колоністи проживали здебільшого у сільській місцевості, займалися сільськогосподарським виробництвом.

Поряд з колоніями у сільській місцевості німецьким іммігрантам із числа торгівців та ремісників дозволялося поселятися у причорноморських містах. Ще 1803 р. появилися перші переселенці з німецьких земель у м. Одесі, а потім і в деяких інших містах. Вони, зокрема в Одесі, відігравали значну роль у зведенні будівель, комунікацій, розвитку підприємництва. Причорноморська Пальміра своїм зовнішнім архітектурним обличчям, особливо тогочасна історична частина міста, багато в чому зобов'язана громадянам німецького походження. Для поселення німців-переселенців навколо Одеси Росія викупила у графа Потоцького десятки тисяч десятин землі. І за короткий час навколо міста виникло сузір'я квітучих німецьких поселень, а в Одесі з'явилося чимало сімей ремісників, торгівців, будівничих, коріння котрих йшлося від німців-переселенців. На початку ХХ століття навколо Одеси німецькі селяни були власниками 350 000 десятин оброблюваних площ. Для порівняння підкреслю, що селянам інших національностей на правах власності тут належало лише дещо більше 200 000 десятин. Показово й те, що з 300 поміщиків одеського регіону в 1905 р. 176 були німцями.

Поряд з цим і німецькі переселенці в Одесі, як і в інших містах, користувалися всіма правами колоністів. У переважній більшості це були працелюбні, законослухняні, дбайливі люди. Їхній спосіб життя був вартий наслідування. В Одесі були обидві релігійні німецькі громади – католиків і євангелістів. Вони відігравали помітну роль у культурному житті, адже у їхніх костьолох і кірхах діяли школи, спортивні спілки і т.д.

Вражаючими були темпи зростання саме німецьких колоній і їх успішної діяльності. За свідченнями відомого дослідника цих проце-

сів та життєдіяльності німецьких переселенців К. Ліндемана, станом на 1915 р. у Херсонській губернії було 182 німецькі колонії, у Катеринославській – 233 та у Таврійській – 329 колоній. Відповідно зростали обсяги території, земельних наділів, які належали колоніям.

Іншими місцями поселення німецьких колоністів на нинішніх теренах України були Бессарабія, Волинь, Поділля, Київщина, а також Слобідська Україна – тогочасні Харківська та Чернігівська губернії. Особливо помітними темпами йшло переселення колоністів у ці губернії після скасування кріпосного права. Так, лише у Волинській губернії на початку ХХ століття німецьким колоністам належало 700 тис. десятин, на Харківщині було 18 колоній, а на Чернігівщині – 9.

Всього ж у 39 губерніях Росії, де були німецькі поселення, нараховувалося 2070 їхніх різноманітних колоній та поселень. Населення цих колоній становило біля 1 млн чоловік, земельні угіддя досягли майже 3 млн десятин. У межах сьогоднішньої України – а це і Крим, і Західна Україна, проживало понад 500 тис. громадян німецького походження. Це була чисельна етногрупа, одна з небагатьох національних меншин, яка проживала компактно в тій чи тій губернії. Найбільш чисельні поселення німців в Україні були у нинішніх Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Закарпатській областях та в Криму.

У всіх німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах – проходило інтенсивне громадсько-політичне життя. Тут розвивався кооперативний рух, створювалися кредитні установи, діяли освітні товариства, школи, училища, існували лікарні, притулки. Соціалізації та вихованню молоді в німецьких поселеннях в Україні приділялася відповідна увага. Цьому сприяли заняття як у початкових – церковно-паріфіяльних школах, котрі існували майже у кожній колонії, так і в центральних училищах, які надавали середню освіту, готували учителів для початкових шкіл і волосних писарів для колоній, реальні училища та система громадських відносин у поселеннях.

Слід вказати не лише заради об'єктивності, а й з огляду на проблеми нинішньої історичної доби, що німецькі колоністи на українських теренах дійсно органічно ввійшли в економічне і суспільне життя. Німецькі колоністи за 100 – 150 років наполегливої праці перетворили голі, невикористовувані на той час степи на родючі поля, багаті сади, прибуткові економії. Тим самим вони сприяли освоєнню земель і розширенню, поліпшенню господарства навколо своїх поселень. Переселенці-німці як представники інших народів, їхні нащадки своєю працею та розумом сприяли просуванню України шляхом прогресу. Німецькі колоністи жи-

ли в цілковитій відсутності релігійної ворожнечі, мали добрі стосунки з місцевим та корінним населенням [7].

Важливо, що німецькі переселенці – як селяни, ремісники, торговці, так і будівничі, фахівці інших професій – несли із собою звичаї, побут, народне мистецтво, розум і вміння на свою нову батьківщину. Переселенці і їх наступні покоління своєю наполегливою працею, ретельністю та господарським завзяттям внесли суттєвий внесок як у освоєння, так і в розвиток земель, де вони поселялися. Водночас багато німців працювали на промислових підприємствах, де чимало з них були техніками, інженерами, архітекторами і т.п. Взаємовплив проходив як у виробничій сфері, так і на науковому, мистецькому, літературному та інших напрямках.

Важливим підтвердженням взаємодії культур може бути інтенсивний діалог, що розвивався на літературній ниві. Варто лише вказати на Юрія Федьковича, Івана Франка та Лесю Українку. Це вони вперше переклали на українську мову відповідно народні ліричні пісні, «Фауста» Гьоте та ліричні твори Г. Гейне. З німецького боку – це невтомна праця «Колумба Шевченкіани» – Миколи Гербелья. Нащадок німецького архітектора, що переїхав із Швейцарії до Росії, будучи гімназистом, мав зустріч у Ніжині із Великим Кобзарем. На згадку про цю зустріч у його альбомі Тарас Григорович записав чотири вірші. Згодом Гербель, віддавшись повністю літературній творчості, став не лише перекладачем, а й біографом Т.Г. Шевченка. Біографією, яку склав М. Гербель, користувалися і шевченкознавці, і широкий загал аж до початку ХХ століття. І відповідні позитивні взаємовпливи відбувалися й у наступні періоди [8].

Водночас слід підкреслити, що вельми важкі випробування довелося пережити всім народам тогочасної Росії та інших держав у період чотирирічної Першої світової війни та подальшого перебігу подій важкого ХХ століття. Окремою проблематикою, яка має бути висвітленою, є доля німців-переселенців у роки Великої війни, після розвалу Російської імперії та в подальшому. Неймовірні складнощі спричинили революційний вихор і громадянська війна в колишній Російській імперії, процеси перетворень та соціальних експериментів на її просторах й у колишньому Радянському Союзі. Нині наведемо лише деякі факти та коротко зупинимось на процесах змін облаштування життя колоністів. Згідно з матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. на території сучасної України проживало 29 млн осіб. З них спільно з 23,2 млн етнічних українців проживали представники більш як 100 національностей. Серед них: росіяни – 2,7 млн, євреї – 1,6 млн, поляки – 467,4 тис., німці –

393,9 тис., молдавани – 257,8 тис., греки – 104,7 тис., болгары – 92,1 тис., білоруси – 75,8 тис., чехи – 15,9 тис. і ще понад 132 тис. представників інших національностей [9].

Національні меншини становили майже п'яту частину населення республіки. Показово, що це були 95% болгар, 82% молдаван, 75% чехів, 52% євреїв, 48% поляків, 40% німців, 25% греків, які проживали в межах тодішнього Радянського Союзу. При цьому німці, молдавани, поляки, греки, болгары й чехи, які займалися сільським господарством, працювали й проживали, як правило, компактно на певній території. Євреї, вірмени, татари проживали переважно в містах і селищах.

У період Української Народної Республіки проголошувалася політика національно-культурної автономії. Зі встановленням радянської влади вона була змінена, в основу СРСР закладалися принципи федералізму, на початку 1920-х рр. узятю курс на проведення так званої «політики коренізації», тобто розвиток нової влади з оперттям на національні кадри. В УРСР це була політика українізації і одночасно підтримка розвитку інших національних груп населення. У рамках цієї політики кілька разів проводилося адміністративно-територіальне облаштування – на початку й наприкінці 1920-х рр., а потім – у передвоєнні роки. Станом на 1931 р., крім Молдавської АРСР, функціонували 25 національних районів. У їхньому числі – 8 російських, 7 німецьких, по 3 єврейських, болгарських і грецьких, а також 1 польський. В УРСР діяли більше 1200 національних сільських рад, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська й багато інших національних рад. У кожному з національних районів виходила відповідною мовою районна газета. Також у національних районах і сільських радах на відповідній національній мові здійснювалося діловодство, навчання дітей проводилося рідною мовою.

Досить високим був рівень письменності німецького населення. За даними Всесоюзного перепису 1926 р. він становив майже 80% і був найвищим у порівнянні з громадянами інших національностей. В Україні працювало понад 2000 шкіл, де навчання проходило на мовах національних меншин. Серед них було понад 450 німецьких шкіл. Це давало можливість у більшості випадків навчати дітей рідною мовою. Так, у 1930/31 навчальному році 90% школярів німецького походження навчалося в школах рідною мовою [10].

На початку 1930-х рр. підготовку німецьких національних кадрів здійснювало кілька спеціальних навчальних закладів. І серед них – Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Ландуський німецький сільськогоспо-

дарський технікум, Німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицький німецький машинобудівний технікум, Хортицька педагогічна школа, де проводилася підготовка вчителів для початкових і неповних середніх шкіл.

У період політики коренізації в УРСР також виходила різна література, журнали німецькою мовою, друкувалася політична, технічна, сільськогосподарська, медична й художня література. З 30 центральних періодичних видань України 16 друкувалося на національних мовах. Серед них були німецькі газети «Das Neue Dorf», «Die Saat», щомісячний суспільно-політичний журнал антирелігійного спрямування «Das Neuland».

Одночасно слід підкреслити, що центральною й місцевою владою підтримувалися лише політично доцільні заходи, які не суперечили партійним установкам та урядовій політиці. На практиці, як виявляється, часто брали гору формалізм, бюрократичні підходи, викривлення. Прикладом, це стосувалося відсутності підтримки владою кооперативного руху серед німецького населення на початку 1920-х рр. на підставі того, що «розвиток кооперації в німецьких колоніях не відповідає партійній лінії». Багато формалізму було при районуванні та створенні національних, зокрема німецьких, сільських рад. Так, трохи менше половини з них належало до звичайних адміністративних районів, а не до національних.

З посиленням тоталітарного сталінського режиму посилювалася й розширювалася діяльність репресивних органів. А з урахуванням зміни міжнародної обстановки й внутрішніх змін, від 1933 р. істотно змінюється політичний і психологічний клімат у країні. У ці роки різко зростають масштаби безпідставних звинувачень громадян німецької, польської, чеської й інших національностей республіки та країни загалом у «шкідництві», «шпигунстві», «контрреволюційній діяльності» тощо. Так, уже в 1933 р. на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Компартії України відзначалося «ослаблення більшовицької пильності», що призвело до «засмічення» багатьох підприємств та організацій «польськими й німецькими фашистськими елементами» [11]. Це було прямим сигналом до радикальних змін політики та курсу щодо нарощування репресій. У 1935 р. ЦК більшовиків України розглядав питання про «засмічення класово ворожими, фашистськими елементами» Хортицького німецького машинобудівного технікуму. Звичайно, почалися гоніння та репресії, технікум було закрито, попередня лінія підтримки національних груп різко сходила нанівець. До кінця 1930-х ліквідувалися практично всі інститути реалізації інтересів усіх національних меншин республіки

й країни. Були ліквідовані всі національні спеціальні освітні інститути, технікуми та школи як осередки «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Свідченням радикальної зміни національної політики в ці роки стало розформування наявних національних військових частин і підрозділів. Зокрема, під ці заходи потрапили німецькі військові частини Червоної армії, як-от стрілецька дивізія імені Енгельса, Білореченський кавалерійський полк, 96-й стрілецький полк тощо. Велика вітчизняна війна принесла також тяжкі випробовування не лише для тих, хто був до її подій безпосередньо залучений, а й для тих громадян країни, яких огульно звинуватили у «фашизмі» чи в прихильності до гітлерівського режиму. Для переважної більшості етнічних німців це обернулося насильницькою депортацією.

Але підтвердженням безпідставності обвинувачень всіх німців – громадян СРСР, жителів України, у «фашизмі» були численні подвиги на фронтах війни радянських громадян німецького походження. У їх числі були загиблі захисники Брестської фортеці – полковник Георг Шмідт, підполковник Еріх Крель, майор Олександр Дулькейт, полковий лікар Володимир Вебер, червоноармійці Олександр Герцог, Микола Кюнг, В'ячеслав Майер, Герман Релінг. Бойовими нагородами відзначені подвиги тисяч німців-громадян СРСР, також відомі імена 10 Героїв Радянського Союзу, які за походженням були німцями. Відзначу, що серед них – лейтенант Вольдемар Венцель, генерал-майор Сергій Волкенштейн, партизанський командир Олександр Герман, знаменитий Ріхард Зорге й інші [12].

У цьому зв'язку тяжким питанням та навіть злочином влади постають примусові депортації огульно звинувачених біля двадцяти народів і серед них німців – громадян країни на Схід, до Сибіру, республік Центральної Азії. І ця окрема тема, яка разом із питаннями відновлення історичної справедливості щодо німців та інших народів, які постраждали в роки СРСР, потребують глибоких та виважених сучасних досліджень, залучення широкого масиву архівних джерел та відповідної літератури. Стосовно німців України це важливо й з урахуванням 80-и річчя насильницької депортації їх у віддалені регіони СРСР і доволі ускладненого повернення до попередніх місць проживання.

Зазначу, що за роки незалежності України багато так би мовити білих плям вітчизняної давньої та радянської історії ґрунтовно досліджено. Установами нашого Відділення історії, філософії та права НАН України проаналізовано роль і місце України у загальноєвропейському

та світовому історичному контексті упродовж останнього тисячоліття національної історії, вивчено витoki і розвиток національної ідеї тощо. Активізації вивчення історичного минулого нашої країни сприяють відкриті архіви, у яких раніше науковці не мали змоги працювати. Особливо важливу роль відіграли архіви Служби безпеки України та документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, архів громадських організацій та інші. І нинішні матеріали та документи стосовно проблематики нашої конференції – тому підтвердження. Організаторам конференції, всім її учасникам слід добре попрацювати та підготувати і видрукувати відповідні доповіді та матеріали. Це стане добрим внеском у вивчення цієї вкрай важливої проблематики.

Таким чином, для сучасної України, яка має досить широкий національний склад, набувають актуальності питання не лише вивчення історії та вкладу кожної з національних груп у розвиток нашої держави, а й подолання трагічного минулого, віднайдення відповідей на сучасні проблеми та виклики державотворення. Одним з результатів демократичних перетворень останніх років став закон України від 17 квітня 2014 р. «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» [13].

У сучасну добу слід диференціювати національну та етнічну політику, уникати одномірного тлумачення цих явищ та понять суспільного буття, а також враховувати і появу нових рис та їх вимірів. Саме на це повинні звертати увагу не тільки ті, хто вивчає етнічну й національну політики, а, головне, і ті, хто формує політику держави в цій царині. Надто важливо враховувати всю палітру питань, чинників цієї складної і чутливої сфери суспільства, якою постає етносоціальне життя. Такі підходи, як і вивчення попередньої практики у всій її повноті, мають стати в нагоді задля формування виваженої державної національної політики, пам'ятаючи втрати та шануючи здобутки кожного етносу.

Використані джерела та література:

1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Німеччина / Країни світу і Україна. Енциклопедія в 5т. / редкол. А.І.Кудряченко (голова) та ін., Т.І. Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. К. Фенікс. 2017. С.348–350.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1992. Т.2. С.31,79.
3. Сергійчук В.І. Німці в Україні. К. 1994. С.17.
4. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні / Історія німців України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Рада німців України. К., 2017. С.8.

5. Цитую за: История российских немцев в документах (1763–1992) / Сост-ли: Ауман В.А., Чеботарева В.Г. М., 1993. С. 7.
6. Кулінич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Інститут історії України НАН України, 1995. 272 с.
7. Там само.
8. Кудряченко А.І. Німці України: вчора, сьогодні і завтра / Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлачов В.В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення. К.: *Наукова думка*, 1995. С.3-7.
9. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року Національний та віковий склад населення. Харків, 1928. С.11.
10. Бритченко С.П. Деякі питання національних відносин на Україні. К.: Т-во «Знання» УРСР. 1990. С.12-13.
11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, 1 и 2 т. Киев, 1976. Т.1. С. 291.
12. Малинский Г. Герои Советского Союза по национальностям. URL. <https://proza.ru/2009/08/16/901>
13. Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» / Відомості Верховної Ради України від 27.06.2014. 2014 р., № 26.